

Ижодкор шахсияти ва бадиий қаҳрамон: Навоий шахсиятининг ўзига хослиги

Тўлаганова Санобар

(Ўзбекистон Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти)

Мазкур мақолада буюк шоир ва файласуф Алишер Навоийнинг шахсияти ва унинг асарлари қаҳрамонлари табиатидаги муштарак жиҳатлар таҳлилга тортилган. Навоий ижоди дунё олимлари эътиборида бўлган. Навоийшунослик ҳакида ҳам қисқача ахборот берилган.

Ижодкор шахси ниҳоятда мураккаб тушунча. Ижодкор таржимаи холини унинг ўзи яратган асарлари билан узвий боғлаб ўрганиш адабиётшуносликда масаланинг биз шу кунгача эътибор килмаган жиҳатларини англашимизда мухим восита вазифасини бажаради. Биографик метод асосчиси Сент-Бёв: “Ҳар қандай бадиий асар бу- сўзлаётган шахсdir, шахс ёки инсонни асаридан айро тушунмаслик керак”,¹ деб айтганидек ижодкор ҳаёти ва ички дунёсидаги изтироб ва кечинмалар унинг ҳар бир асарида из қолдириши аниқ. Аслида, бадиий асар бу ижодкор тафаккури нусхасининг кўчирмасидир. Мақолада бир қанча тадқиқот методларидан фойдаланилди. Биографик, тарихий-киёсий ва аналитик методлар кесишинида Навоий шахси билан боғлиқ маълумотлар ўрганилди. Хулоса қисмида эса ижодкор шахси ва бадиий қаҳрамон масаласи билан боғлиқ фикрлар баён этилган.

Ижодкор шахси ва давр муаммоси.

Алишер Навоийнинг асарлари жаҳон миқёсида жуда кенг тарқалган. Унинг асарлари ўнлаб хорижий тилларда, жумладан, форс, итальян, немис, француз, голланд, венгер, чех, румин, польяқ, хинд, турк, инглиз, рус, грузин, озарбайжон, туркман, татар, украин латиш ва бошқа тилларга таржима қилиниб, қайта-қайта нашр этилиб келинмоқда. XIX асрда Шарқ мамлакатларига сайёҳат қилган Ғарб олимлари, мустамлака мамлакатлари идораларида ишлаган нодир санъат ишқибозлари имкон қадар Навоий асарлари нусхаларини ўз ватанларига олиб кетишга уринганлар. Натижада Буюк Британия, Франция, Германия, Италияning музей, кутубхона ва шахсий фонdlарида Навоий асарлари кўплаб тўпланган. Инглиз шарқшуноси Ч. Риё 1888 йили лондонда сақланаётган катологида бу ҳақда хабар берган.² Европа шарқшуносларидан Э. Блоше, М. Буват, Э. Браунлар ҳам шоир қўлёзмаларини унинг шахсияти билан боғлаб атрофлича ўрганганди.³ Шу тариқа XIX асрда Европа шарқшунослиги ва Россияда улуғ шоир ижоди ва шахсияти билан боғлиқ масалалар

¹ Сент-Бёв Ш.- О. Литературные портреты. М., 1970. С. 48.

² Rieu Ch. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. 1888. P. 273.

³ Browne E. Literary History of Persia. Vol. III. Cambridge. 1969. P. 505.

тадқид этишга қизиқиши бошланган.⁴

Инсоният нигохини ўзига қарата билган ҳақиқий санъаткорлар жаҳон адабиёти майдонида унчалик кўп учрамайди. Зеро, бундай даҳолар бадиий ижодда обру ќозониши фақатгина адабиётда эмас, балки миллат маънавий тафаккурида ўзгариш ва юксалишлар юзага келишига хизмат қилиши мукаррардир. Буни бутун дунёда Шарқ ва Ғарб ҳалқлари адабиёти ва ҳаётида ҳам кўплаб учратиш мумкин. Беш ярим асрдан ортиқ вақт Алишер Навоий бутун дунё олимлари нигохини ўзига жалб қилиб келаётир. Албагта, Навоийга ўхшаш дохий шоирлар тасодифан дунёга келмайди. Бунинг учун авваламбор шаклланган ижтимоий-маданий мухит ва ривожланган иқтисодий-сиёсий шароит зарур эди. Навоий ўн бешинчи асрнинг фарзанди бўлишига қарамай инсониятнинг абадият осмонидан мангу жой олди. Унинг ижодий шахсияти ва дунёкараши жаҳонгир Амир Темур асос солган улкан темурийлар салтанати ва ундаги бекиёс маърифий-маънавий кўтарилишлар билан мустаҳкам боғлиқ.

Дарвоке, адабиёт тўлаконли адабиёт сифатида фаолият кўрсатмоғи учун ижтимоий барқарорлик, иқтисодий маъмурлик ва сиёсий жиҳатдан эркинлик зарур. Ҳусусан, сиёсий эркисизлик, мағкуравий таъкиблар даҳо ижодкорлар йўлига тўсик бўлади. Зеро, 38 йил салтанат бошида турган Амир Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг яқин дўсти ва ҳомийси бўлиб, унинг ижодида мухим ўрин эгаллаган. Амир Темур олим ва подшоҳ Мирзо Улубек тақдирида қанчалик мухим ролни бажарган бўлса, темурийлардан Ҳусайн Бойқаронинг ҳам Навоийнинг шундай юксакликка кўтарилишида алоҳида ўрни бор. Темур даврида шаклланган давлатчилик иш юритиш услуби Навоийни доимо илҳомлантириб турган.

Жаҳондаги ҳеч қайси дин, мазҳаб, ҳеч қанақа таълимот ёхуд фалсафий оқим инсон шаън-шавкатини пастга ур, таҳқирла деб ўргатмайди. Афсуски, шунга қарамасдан, дунёнинг барча нуктларида инсон ҳак-хуқуқларини поймол этиш, уни одам ўрнида кўрмай қулдай ишлатиш каби хунук ҳолатлар ҳам йўқ эмас. Зулм ва зўравонлик дин, миллат, ирқ, каби ҳодисаларни тан олмайди. Мана шу зулм ва зўравонликка қарши сўз айта олиш ҳамда унга қарши курашиш ижодкорни етук даҳога айлантиради, унинг асарларини юксак самога олиб чиқади. Алишер Навоий ҳам бутун умрини мана шу курашга сарфлаган даҳолардан саналади. Салтанатни адолат билан бошқариш, ҳалққа муҳаббат кўзи билан қараш, доим уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш Навоий ижодининг бош мотиви саналган. Унинг ҳар бир асарида золим шоҳларни инсофга ва адолатга чакириш, миллат манфаатини ҳимоя

⁴ Бертельс Е. Навои и Джами. Москва. 1965; Якубовский А. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои. Москва. 1946; Салье М. Книга благородных качеств и её автор. Ташкент. 1947; Köprülü M. Çağatay edebiyatı. İslam ansiklopedisi. 3. Cild. 24. cüz. İstanbul. 1945; Köprülüzade M. Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar. İstanbul. 1934; Сайдий А. Навоий ижодиёти ва ўзбек классик адабиёти тараккиётининг юксак боскичи сифатида. Тошкент. 1940.

қилишга ундан биринчи навбатдаги ғоя ҳисобланган. Тарихий маълумотларга қараганда Навоий табиатан вазмин, ғоятда сахий ва адолатпарвар бўлган ва буни ўз асарлари мағзига сингдириб юборган.⁵ Самарқандийнинг “Матлаи сайдайн”, Мирхонднинг “Равзат ус-сафо”, Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” каби тарихий асарларда бунга мисол кўплаб топилади.

Амир Низоммиддин Алишер Навоий (1441-1501) бутун турк оламининг буюк шоири, мутаффакир файласуфи сифатида жаҳон бадиий тафаккури тарихида ўз ўрни ва мақомига эга ижодкордир. Унинг жаҳон бадиияти хазинасига қўшилган шоҳ асарлари, XV асрнинг иккинчи ярми темурийлар салтанати даври илм-фани ва санъатни ривожлантиришга қўшган бениҳоя катта ҳиссаси эътироф этилган.

Алишер Навоий туркий халқларнинг кўп мингийллик давлатчилик тажрибаси ва бой маънавий-адабий мероси мўтупл босқини оқибатида йўқ қилинган. Шу сабаб туфайли темурийлар даврида туркий халқларнинг тарихи ва фалсафасини тиклаш жуда кийин кечган. Ҳатто Амир Темур саройида туркий тилни давлат тили мақомига қўтариш охирига етказилмай қолган эди. Навоий Ҳусайн Бойқаро даврида туркий (ўзбек) тил ва адабиёти майдонида байрок қўтарди, бутун мамлакатда иш юритиш услубини бир тилликка олиб келишга эришди. Темур охирига етказмаган ишни Алишер Навоий тугатиб, туркий тилни давлат тили мақомига қўтаришга эришди.

Алишер Навоийнинг буюклиги ва миллат тарихидаги хизматлари факатгина унинг шоирлиги билан белгиланмайди. У бадиий ижодда қанчалик тенгсиз бўлса, илмда, яъни олимлиги ҳам шунчалик беназирдир. Унинг “Мухокаматул-ул-луғатайн”, (Тил мухокамаси) “Мезонул ул-авzon” (Вазнлар ўлчови), “Насойим-ул-муҳаббат”(Муҳаббат шабадаси) каби тишлинослик, тарих ва тасаввушносликка бағишланган илмий асарлари ҳали ҳануз тўлигича таҳдил этилган деб бўлмайди. Алишер Навоийнинг буюк ва қудратли шахсияти, услуги барча салафлари, замондош қаламкашларидан ажralиб туради. Унинг руҳий ҳаёти, инсон қалби тубидаги илоҳий қувватни уйғотувчи кучни етказиб бера олиши маҳорати бошқалардан фарқланади. Ана шундай тафовутлар Навоийнинг буюклигини таъминлаган, десак муболага бўлмайди.

Ҳар қандай санъат асари бу – ижодкорнинг ички дунёси, руҳий мамлакати, мероси, мустақил курган давлатидир. Бу мамлакатнинг ўз маданияти, қонун қоидаси, тартиби, принциплари мавжуд. Бадиий асар мустақил мамлакат экан, унинг ўз ҳудудий майдони, сарҳади, чегараси бўлиши табиий. Ёзувчи қўллаган мажоз, рамзий ифода ва метафорик воситалар бу сарҳаднинг шартли “қулф”и вазифасини бажаради. Қачонки, китобхон ёзувчи ишлатган “приём” ларни тўғри англаб, шартли қулфга мос қалит топа билсагина, асар ўз

⁵ Абдуллаев В. Алишер Навоий Самарқандда. Тошкент. 1968; Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент. 1961; Исҳоков Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. Тошкент. 1965; Бобур. Бобурнома. Тошкент. 1989.

чегарасидан ўтишга изн беради.

Кўпинча, бадиий асар ва унинг қаҳрамонлари ҳақида фикр юритиб асарни таҳлил ва талқин қилиб, баъзида уни танқид қиласиз, аммониму учундир ижодкор шахсини, унинг ҳаётини эътибордан сиртда қолдирали. Ижодкор ҳам тирик жон, биологик, социологик мавжудот. Навоий асарларининг рухини ўрганар эканмиз, уларда муаллифнинг шахсий кечинмалари атрофлича экс этганини пайқаймиз. Хусусан, “Саъбаи-сайёр” достонидаги шаҳзода Фаррух образи билан шоирнинг шахсияти ўртасида яқинлик кўзга ташланади. Шу ҳикоя билан боғлиқ газалларидағи руҳ шоир руҳияти билан бири бирига жуда яқин⁶ эканлигини олимлармиз таъкидлашган. Фаррух ўзи севган қизни энг яқин дўсти севишини билгач, ўз севгисидан воз кечиб, уйланмай тоқ ўтишни ният қилади. Ўз ўрнини мардларча дўстига бўшатиб беради. Унинг бундай олийжаноблигини дўсти ҳатто сезмайди ҳам. Мана шу каби кичик деталлар Навоийнинг ўзи ҳам уйланмаганлиги хусусидаги баъзи ноаниқ нуқталарга аниқлик киритиши мумкин.

Француз олими П. Валерининг “Бадиий матннинг қиймати, ҳар шахсга кўра алоҳида тафсирга имкон бера олишидадир”, деб ёзган эди. “Матн ёзувчи томонидан курилган иккиласмачи тил тизимирид”.⁷ Зеро, ҳар бир сўз ортида турган муаллиф психологиясини ҳам доимо диккат эътиборда тутмоқ лозим. Навоий асарларини ҳаққоний тарзда тадқиқ этиш, камчиликлардан сакланиш учун уни ўзи яшаган давр билан боғлаб ўрганиш шарт. Бадиий матннинг асосий таянчи сўз ҳисбланади. Навоий бадиий сўзни икки турга ажратган. Наср ва назм. Анаънага мувофиқ назмни (шеър) насрдан устун қўяди. Чунки наср- сочма, назм эса тартибга туширилган сўз, шунга кўра, унинг таъсири ҳам ўзгача. Бу ақида Низомийда ҳам мавжуд бўлган. Навоий Низомийнинг фикрини қувватлаб, уни янада ривожлантирган. Хусрав Дехлавийда сўзни бадиий ижод намунаси сифатида олиб қараш йўқ. Шу боис насрну назм хусусидаги алоҳида мулоҳазалар мавжуд эмас. Навоий “Хайрат-ул-аброр” да ҳам сўз билан боғлиқ бир қанча тезисларни илгари сурган. 1) сўзнинг инсон моҳиятини белгилаши; 2) сўз инсоннинг аҳлоқий сифатларини кўрсатиб туриши; 3) шеърий асарнинг насрнинг афзаллигини далиллаши. Навоий насрнинг ўзига хос хусусиятларини яхши билгани, унинг имкониятлари шеъриятга нисбатан кенгроқ эканлигини тушунганлиги учун маълум маънода, мўайян мақсадлар билан насрга қайта-қайта мурожаат қилган, албатта. Мазкур асарда Навоий инсон ҳақида гапириб, нутқ инсонни ҳайвондан ажратувчи белги, аммо сўзловчи ҳар бир одамни инсон дея олмаймиз. Инсонликнинг бош белгиси имон, яъни виждондир, деган улуубир ҳикматни баён этади. Навоий сўзни факат яхшиликка, эзгу ишларга сарфлаш зарур, сўз ёвуз ниятда ишлатилса, фалокат келтиради, ва бундай одам

⁶ Исҳоков Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. Тошкент. 1965. Б. 71.

⁷ Лотман Ю. Структура художественного текста. Москва. 1989. С. 122.

мусулмон эмас, деб ҳисоблайди. Рухоният, Маънивият, Маърифат каби тушунчалар Навоий табиатининг бош белгиси бўлиб ва бу унинг ижодида бош маслак саналган. Навоийда шундай таъриф бор: ”Инсонларнинг кўпчилигига инсонлик киёфаси бўлгани билан, инсонийлик маъноси йўқдир... Бунга мутлақо ажабланма. Ҳар бир шаҳарда ҳам жисман, ҳам маънан инсонлик шарафига лойиқ саноқли кишилар бордир. Қолганларда суврат бўлган билан улар маънидан маҳрумдирлар”. Фитна, тухмат, иғво – бу нуқсонларнинг бари сўз орқали содир бўлади. Одамлардан сўздан фойдаланиб, ёвузликни оширишнинг ҳар хил йўлларидан фойдаланади. Сўз кишини ўлдириш ва қайта тирилтириш қувватига эга илохий куч ҳисобланади. Сўз юртни ва мулкни обод этади ва вайрон қиласи, сўз улуғ ишларни бунёд этади ва хунук воқеаларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Шунинг учун шоир сўзга муносабат килишда нихоятда эҳтиёткор ва андиша билан ёндашиш лозимлигини мухим шартлардан бири сифатида таъкидлаган.

Навоий шахс камолоти, аввало, унинг ўзига боғлиқ, деб ҳисоблайди. Яъни инсон ўзидағи салбий ҳусусиятлар замини бўлган нафсни ўз иродасига бўйсундира олсагина, камолот йўлига киради, зеро бунга осонликча эришиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Навоий инсон учун ҳақиқий жасорат тўқайдаги шерни мағлуб қилиш эмас, балки ўз вужудида яшаб келаётган нафс итини енга олишда, деб ҳисоблайди.

Навоийнинг дастлабки насрый асарларидан “Хамсат ул-мутаҳайирин”, “Холоти Паҳлавон Мұхаммад”, “Холоти Сайид Ҳасан Ардашер” асарларига туркий тилда тартиб берилган бўлиб, унда замонасининг машҳур олимлари Жомий, Паҳлавон Мұхаммад, Сайид Ҳасан Ардашернинг таржимаи ҳолини яратиш билан бирга, насрнинг ilk унсурлари пайдо бўлди. Навоий портерт яратиш маҳоратини ёрқин кўрсатиб берди. Бу асарларда умумий бирлаштирадиган рух, шарқ ренессанси усулида ёзилганлигидир. “Холоти Сайид Ҳасан Ардашер” асарида шундай сўзлар бор. “Мансабпарстлик мастилик кабидир. Аммо у шароб мастилигидан фарқ қиласи. Май ичиб маст бўлган киши қилган иши ва сўзини назорат қила олмайди. Оқибатда одамлар кўнгилига озор етказиши, нотўғри ҳатти-ҳаракатлар қилиб қўйиши мумкин. Киши сархуш бўлгандан кейин ўз ишидан пушаймон қиласи. Аммо бундай сархушлик бир кун ёки бир муддат давом этади. Мансаб мастилиги эса, токи инсон мансабдор экан давом этади. Инсон мансабда бўлгач, ўзини идора қиласа, яхши, аммо оёги ердан узилиб, нафсга берилса, кўп ҳатоликларга йўл қўяди.” Навоийнинг ўзи вақти келиб катта мансабни эгаллаб амалдор бўлгандага ҳам ҳамиша давлат ва ҳалқ манфаатини биринчи ўринга қўйган. Ўз вазифасини ҳалоллик ва садоқат билан бажарган. Навоий ижодида унинг барча асарлари орасидан қизил чок бўлиб ўтувчи гоя уни бошқа ижодкорлардан фарқланиб туришига хизмат қиласи. Навоий нафақат ижоди билан ҳалққа хизмат қилди, балки амалий ҳатти-ҳаракатлари билан ҳам ўзининг улуғ миссиясини

бажарган.

Навоийнинг фавкулодда ноёб истеъдод соҳиби эканлиги машхур жаҳон шоирлари билан таққосланганда ўз исботини топиши аниқ. Фирдавсий “Шоҳнома”сини 30 йилда, Низомий ҳам озарбайжон тилидаги “Хамса”сини 30 йилда, Хусрав Дехлавий ўз “Хамса”сини 6-7 йилда ёзиб тутатган бўлса, катта қобилият соҳиби Навоий ўз “Хамса”сини икки йилга қолдирмай бунёд этган. Ҳусайн Бойқаронинг берган тарихий маълумотларига кўра Навоийнинг бевосита шоҳона асарни яратишга сарфлаган вақти аслида олти ой муддатни ташкил этган.

Навоий темурийзода Ҳусайн Бойқаронинг хизматида – амирлик лавозимида турганида ҳокимиятни адолат ва инсоф билан бошқаришда подшоҳга маслаҳаттгўй бўлиб хизмат килди. Астрабод шаҳрига ҳокимлик килган даврда шаҳарни обод этиб, доимо адолат мезонлари билан иш юритган. Навоий табиатан меҳр ва муруватда, қарам ва саховатда, камтарлиқда тенги йўқ инсон бўлган. Ҳондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” асарида бу фактни далиловчи мисоллар кўп. Навоий доимо ўзини “туфроқ билан тенг” тутгани, доимо урушда асирга тушган кишиларга марҳамат кўрсатиши, ҳатто кийимиға илашган чумолини уясиға олиб бориб қўйиши каби ҳолатлар Хондамирнинг асарида қайд этилган. Навоий шоҳлик саройидаги юксак лавозимиға эришганда муҳр босиши маросими бўлиб ўтади. Мана шу маросимда у бош амир лавозимида бўлсада, бўйруқ ёзилган қоғознинг энг қўйига – ундан пастга ҳеч ким муҳр босолмайдиган жойга муҳр босиши, унинг камтарлиги ва инсонийлигини исботловчи муҳим факт ҳисобланади.

Алишер Навоий катта ер-мулк эгаси бўлган. У 1481 йили ўзининг бор мол-дунёсидан воз кечиб, хайрия, вакф мулкини ташкил қиласди. Вакф мулк – Ҳирот ҳудудидаги иморатлар, Ихлосия мадрасаси, 24 дўкон, 3-4 бозор, катта майдондаги боғ-роғлардан тушган даромад тўлалигича таълим мусассалалари, мусофирионалари ва дарвеш, қаландарлар, камбағал муҳтожларга, етим-есирларнинг эҳтиёжини қоплашга қаратилган. Буларнинг асосий қисми илм фан ва адабиётни ривожлантиришга сарфланган. Навоийнинг моддий ва маънавий қўмаги ёрдамида ўнлаб олимларнинг илм билан машгул бўлганлиги манбаларда қайд этилган. Тарихий асарлар ёзган муаллифлар рағбатлантирилган, тасвирий санаът усталарининг ишига алоҳида эътибор қаратилган. Ҳиротда Навоийнинг шахсий ташаббуси ва маблағи билан Халосия, Шифоия, Низомия каби бир неча мадраса ва хоноқоҳ курилиб, уларда машҳур олимлар дарс беришди. Навоий бутун ҳаёти давомида ҳалқ манфаатини учун қайғурган, ўзини шунга бағишлигар ижодкорлардан бири ҳисобланади. У йигирмага яқин ҳалқнинг ичимлик сувига бўлган эҳтиёжини қондириш учун маҳсус ҳовузлар қаздирган, 16 кўпприк ва 2 сув тошкниларидан химоя қиладиган тўғонлар бунёд этганки, бу иншоотларнинг барчаси, энг аввало, оддий ҳалқ манфаатига хизмат қилган.

Мұхаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий” асарида Навоийнинг илм ва санъат ахлига күрсатган саховати ҳақида шундай дейди. “Ўша замонда халқ орасидан фозил ва беназир олимларнинг етишиб чикқани Навоийнинг ҳаракатлари туфайлидир. У амалдор сифатида жуда кўп бойлик тўплади ва буни халқ эҳтиёжлари йўлида ҳеч иккиланмасдан савоб умидида сарфлади. Наовий курдати еткунча унга ёрдам сўраб келган муҳтоҷларга, олиму фозилларга ҳомийлик қилган. Ўз мулкидан тушган барча даромадни эл-юрт фаровонолиги учун хайрия ишларига сарфлади. Навоий ҳаётининг асл мақсади ҳақида шундай ёзган. “Борча юкни тортим, бурчдин оғирроқ юк кўрмадим”, яъни инсон зиммасидаги энг оғир юк бурч маъсулиятидир, уни унутишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқдир.

Алишер Навоий ижодини ўрганган канадалик олим Гарри Дик мана бундай ёзади.” Биз миллатимизни тарбиялаш учун чин маънодаги санаъткорларга муҳтоҷмиз... Ҳақиқий тараққиёт ташқарида эмас, инсоннинг юрагида содир бўлиши керак. Биз Навоидек шоирларни ўз тилимизда кўпроқ сўзлашлари ва кишиларнинг улардан кўп нарсаларни ўрганиб, ибрат олишларига янаем муҳтоҷмиз бундан умидвормиз”.

А. Навоий нафақат шоир балки ўз даврининг йирик сиёсатчи ва файласуфи ҳам бўлган. Навоий тарихчи олим сифатида “Тарихи мулки ажам” (Ажам шоҳларининг тарихи) ва “Тарихи анбиё ва хукамо” каби асарларни ёзган. Диний мотивлар билан сугорилган “Насойим ул-мухабbat”, “Вакфия”, “Қирқ ҳадис”, “Муншаот” ва бошқа асарларида ижтимоий-сиёсий масалаларнинг турли соҳаси ҳақида сўз юритилади. Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида бадий адабиёт билан шуғулланган 459 нафар турли касб эгалари ижоди ҳақида сўз юритган, улар томонидан яратилган асарларнинг ютуқ ва камчиликлари таҳлил этилган. Навоининг “Муҳокамат-ул-лугатайин” асари шоирнинг ижоди ва мамлакат маданий ҳаёти тарихидаги роли ҳақида маълумот берувчи факт сифатида аҳамиятга эга. Шунингдек, мазкур асар Навоий ижодидаги илмий насрнинг гўзал намунаси сифатида ҳам қимматли ёдгорлиқдир. “Муҳокамат-ул-лугатайин”да Навоий ўз асарларини қадимги ўзбек ва форсий тилида яратилган адабиётлардаги бой анаъналар заминида яратилганлигини қайта-қайта таъкидлаб ўтади.

Дунё адабиётшунослигида ижодкор шахсига алоҳида эътибор берилмай келганлиги сабаб ҳам илмда баъзи муаммолар ўз ечимини топа олмай қолаётганлиги буғунги кунда сир эмас. Европа адабиётшунослиги ижодкор шахсини ўрганиш масаласини ўтган асрнинг биринчи ярмидаёқ бошлаган эди. Модомики, гап шахсият ҳақида экан, ижодий шахсиятга алокадор бир ҳақиқатга тўхталиб ўтиш ортиқчалик қилмайди. Чунки, ҳар бир ижодкор ўзига хос беткарор хусусиятга эга бўлиш демакдир. Шу вақтгача Навоийшуносликда шоир ижодини шахси билан бутунликда ўрганиш тадқиқотлар марказидан бир оз чекинди. Ёки навоийшуносликдаги энг муҳим муаммолардан бири ўзга миллат ва дин вакилларининг

шоир ижодини ўрганишда ўз ўлчовлари ва дунёкарашларидан келиб чикиб ёндашиши ҳақиқат. Рус олимларидан Бартольд, Бертельсларнинг Навоий ижодини ўрганишда бир ёқламикларга йўл қўйганлиги ижодкор билан даврни биридан айрича ўрганиб, шунга мос хulosалар чикарғанлиги бутун равшан бўлди. Шоирлар ўз фикрларини бадиий матн ёрдамида ифодалиши аниқ. Яъни муаллиф ва ўкувчи ўртасида кўпrik вазифасини бадиий матн бажради. Навоийнинг асарларида ҳар бир сатр, ҳар бир мисра оорқасида муаллифнинг ҳолати, кайфияти, жамиятнинг вазияти каби жиҳдий унсурлар ётадики, буни эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Шу ўринда инглиз олими Р. Никольсоннинг “Тасаввуфда илохий шахсият тушунчаси” номли тадқиқотини эслатиш мақсадга мувофиқдир. Унинг Мансур Халлож, Ином Фаззолий ва Румийга бағишланган фасллари китобхонда баҳсли мулоҳаза уйғотади. Китобга сўзбоши ёзган мусулмон олими Афиғий орадаги нозик нуктани кўра билиб “муаллиф, бутун куч-кувватини, христиан илоҳиётидан олинган шахсият тушунчасини умумлаштириш ва унинг мүқобилини тасаввуфдан топишга сарф килган. Ҳолбуки, христиан нуктаи назари билан ислом нуктаи назари ўртасида жуда катта фарқ бор” лигини зийраклик билан англаб етиб, буни асарнинг бош камчилиги сифатида кўрсатган. Шуни унугтаслигимиз лозимки, Алишер Навоий шахсияти ва асар қаҳрамонлари дунёкарашида ўзаро муштарак жихатлар ёритилган матнни эътибордан сокит қилиш ҳоллари учрайди. Бугунги кун навоийшунослиги олдида турган мухим вазифалардан бири сифатида эътироф этиб ўтиш ўринлидир.

Бадиий образ ўзга орқали ўзини акс эттириш демақдир. Ижодкор темпераментидан, мижозидан, табиатидан, миллий ўзлигидан, эстетик дидидан келиб чиқсан ҳолда образга муносабатда бўлади. Ижодкор шахси қанчалик серқирра ва бутун бўлса, у яратадиган образлар ҳам шунчалик мураккаб характердаги қиёфа касб этиши аниқ. Қолаверса, ўзи эркин, озод – ичи бутун мустакил шахсга ҳақиқий характер яратиш насиб бўлади. Бундай ижодкорнинг ҳаётга, жамиятга ўз идрок тарзи бўлак. Ўзи яшаган даврга нисбатан исёни ҳам ўзгача бўлади. Ичи бутун, шахси озод, руҳи бақувват, имони мустаҳкам ижодкоргина комил инсоон образини яратади. Алишер Навоий ўзининг ёрқин истеъоди билан шундай буюк асарлар яратишга муваффақ бўлган. Унинг асарларидағи гўзал ва улугвор қаҳрамонлар эса маълум маънода ёзувчининг сачратқилари, сочилиб кетган “мен”ларидир.

Муқаммал асар матнини табиатга қиёслаш мумкин. Матн таҳлили орқали биз Навоийнинг ҳали илм фанга равшан очилмаган қирраларини тўлдиришимиз мумкин. Матннинг поэтик тадқиқи дейилганда, асосан, фоя ва мазмундан баҳс юритиш, вазн, қофия, бадиий саънатлар ҳақида сўзлаш тушунилади. Зоро, чинакам таҳлил ва талқин матнда мавжуд ҳамма нарсани, ҳарф товушлари, оҳанг, ранг товланишларини ҳам маънолаштириш, муаллифнинг шахсий ҳолати, руҳий сезимлари билан алоқадорликда ёритишни талаб

қиласи. Ахир, давр руҳи, замон нафаси, жамият дарди ҳам дастлаб ижодкор шахсига таъсир ўтказиб, ундан унинг асарларига кўчиб ўтиши хаётий жараёндир. Шарқнинг буюк шоирлари нафс дунёсини ўз асарларининг етакчи қаҳрамонлари хаёти орқали ифодалайди. Навоий ижодидаги эстетик идеал комил инсон образи авваламбор, ёзувчининг хаётда ўз “мен”ини топиши ва шунга интилишдан иборатдир.

Шоир ўз тафаккур тарзидан келиб чиқиб, ўзининг бадий нияти ва ғоясини асарда иштирок этувчи қаҳрамонлар гарданига юклайди. Ёзувчининг ўз “мен”и унинг ғоявий модели бўлмиш бадий образда аксланиб, улар ёзувчи “мен”ининг орзу-армонларини ташийди. Ижодкор “мен”и биз ўйлагандан ҳам кўра мураккаб структурага эга. Биргина, ижодкор шахсида ўзи мансуб миллатнинг тили, дини, қадрияти, урф-одат, анъаналари мужассам. “Саёз танқидчилек ёзувчи шахсида “инсон”ни, унинг “мен”ини кўриша олмаганилиги учун ҳам тарих фақат унинг ижодий меросига қараб баҳо беради, деб ҳисоблашадибиографлар.”⁸ Аслида, асар моҳиятини англайида ижодкор ҳаёти ва тақдирини калит вазифасини бажаршишини⁹ унутмаслигимиз лозим.

Эстетик идеал- тарихий категория саналиб ҳар бир даврнинг ўз идеали мавжуд. Эстетик идеал ижодкорнинг эстетик ва бадий дидини ўзида жамлаб, унинг орзу-армон, истак-ҳоҳишлиарининг умумлашмасидир.

Ҳар бир ўкувчи Алишер Навоий маънавий дунёсини тафаккур доираси ва тушуниш даражасига мувофиқ ўзига берилган қувваи ҳофиза миқдорида тушунади, англайда, хис этади ҳамда таҳлил қиласи. Шу сабабдан буюк шоир ва файласуф Алишер Навоий ижодининг бетакрор нуктлари асрлар оша қолбимизни завқка, рухимизни нурга, тафаккуримизни зиёга тўлдириб, илоҳий ҳайрат ва маънавий эҳтиёжга айланиб бормоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Сент-Бёв Ш.- О. Литературные портреты. М., 1970.
2. Rien Ch. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. 1888.
3. Browne E. Literary History of Persia. Vol. III. Cambridge. 1969.
4. Бертельс Е. Навои и Д жами. Москва. 1965.
5. Якубовский А. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои. Москва. 1946.
6. Салье М. Книга благородных качеств и её автор. Ташкент. 1947.
7. Köprülü M. Çağatay edebiyatı. İslam ansiklopedisi. 3. Cild. 24. cuz. İstanbul. 1945.
8. Köprülzade M. Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar. İstanbul. 1934.
9. Сайдий А. Навоий ижодиёти ва ўзбек классик адабиёти тараққиётининг юксак босқичи сифатида. Тошкент. 1940.
10. Абдуллаев В. Алишер Навоий Самарқандда. Тошкент. 1968.
11. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент. 1961.
12. Исҳоков Ё. Алишер Навоининг илк лирикаси. Тошкент. 1965.
13. Бобур. Бобурнома. Тошкент. 1989.
14. Лотман Ю. Структура художественного текста. Москва. 1989.
15. Борев Ю. Эстетика. Москва. 1981.
16. Ҳакқул И. Навоийга кайтиш. 1.2.3. Тошкент. 2014.
17. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий-типологик текстологик таҳлили. Тошкент. 2011

8. Сент-Бёв. Ш.- О. Литературные портреты. М., 1970. С. 48.

9. Борев Ю. Эстетика. М., 1981. С. 356.